

*Рожнова В. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ*

ГУМАНІСТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ЗДІЙСНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена визначенню основних напрямів реалізації гуманістичних цінностей у кримінальному провадженні під час подальшого вдосконалення кримінального процесуального законодавства й практики його застосування.

Ключові слова: правовий гуманізм, кримінальне провадження, мета й завдання кримінального провадження, удосконалення правового статусу учасників кримінального провадження, формування гуманістичного світогляду.

Постановка проблеми. Ідея гуманізму протягом останніх десятиліть набуває особливого поширення у світі загалом, і в Україні зокрема. Принцип гуманізму у формуванні механізму діяльності держави й державного управління ґрунтується на конституційно визначеній ознаці України як соціальної держави. Її політика спрямована на задоволення духовних і матеріальних потреб особистості, забезпечення добробуту людини й суспільства, реальне перетворення людини в найвищу суспільну цінність. Тому гуманізація є ключовим регулюючим компонентом усіх трансформаційних процесів українського суспільства [1, с. 1–2]. Таким чином, процесу гуманізації мають бути піддані всі сторони суспільного життя, у тому числі у сфері здійснення державно-правової діяльності.

Концепцією реформування кримінальної юстиції України, що затверджена Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311 (далі – Концепція), встановлено, що докорінні зміни в соціально-політичних та інших умовах життя суспільства й держави на нинішньому етапі розвитку України та прийняття Конституції України створили передумови для реформування системи кримінальної юстиції в напрямі дальшої демократизації, гуманізації, посилення захисту прав і свобод людини відповідно до вимог міжнародних правових актів і зобов'язань нашої держави перед європейським та світовим співтовариством. Цією Концепцією гуманізація визнана напрямом і принципом реформування системи кримінальної юстиції [2].

Нові гуманістичні підходи у сфері кримінальної відповідальності та кримінального судочинства, проголошені Концепцією, ставили за мету кардинальну зміну умов забезпечення прав людини, формування переконаності особи й суспільства в дієвості принципу верховенства права, підвищення рівня довіри громадян України до інститутів влади загалом і до органів та установ системи кримінальної юстиції зокрема.

Разом із тим, визначаючи зміст і конкретні напрями реформування кримінальної юстиції України, Концепція прямо проголосила гуманізацію лише кримінального та кримінально-виконавчого законодавства. Чи означає це, що сфера кримінального судочинства залишилась поза межами цього процесу або гуманізація в цій сфері просто неможлива? Безперечно, ні. Як вказано у самій Концепції, кримінальне судочинство має забезпечувати неухильне дотримання прав особи під час діяльності органів досудового розслідування та судів відповідно до вимог Конституції України та міжнародних договорів щодо прав

людини, зокрема Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод з урахуванням її тлумачення Європейським судом із прав людини. Саме такий підхід у реформуванні та здійсненні кримінального провадження забезпечуватиме дійсний гуманізм у цій сфері.

Проблема реалізації гуманістичних цінностей у кримінальному провадженні стала особливо актуальною після прийняття та набрання чинності Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України), що задекларував перехід вітчизняного кримінального процесу від обвинувального типу до охоронного, визначивши захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорону прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження основними його завданнями.

Водночас, як відомо, декларування моральних цінностей у законодавстві ще не є показником дійсної гуманізації, демократизації. Важливе значення в цьому має механізм втілення декларацій у життя, тобто наявність системи норм, які забезпечуватимуть послідовну та ефективну реалізацію загальнолюдських цінностей у правозастосовній діяльності.

Гуманізація кримінального процесу насамперед охоплює гуманізацію кримінального процесуального законодавства, що у свою чергу має здійснюватись за певними напрямами та забезпечувати необхідний рівень демократизації відповідних правовідносин, рівень поваги, охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів осіб, з однієї сторони, та ступінь їх обмеження задля вирішення завдань кримінального провадження – з іншої.

У зв'язку із цим актуальними та необхідними в теоретичній та практичній площині є дослідження гуманістичного підходу щодо здійснення кримінального провадження, що полягає не тільки у визначенні цілей та напрямів законотворчої й правозастосовної діяльності, а й у створенні механізмів реалізації гуманістичних цінностей стосовно кожного учасника в кожному кримінальному провадженні.

Стан дослідження. Сам термін «гуманізм» (або «гуманізація») з'явився в процесуальній літературі нещодавно, хоча питання взаємовідносин держави та особи, гарантій прав особи в цих відносинах, філософські проблеми права та його моральні засади досліджувались юристами ще в 19 ст. Ці питання розглядалися у роботах А. Ф. Коні, П. І. Люблінського, І. В. Михайловського, Д. Г. Тальберга, І. Я. Фойницького. У радянський період, особливо на його початку (20–50-ті роки 20 ст.), питання гуманізму практично не розглядалися, однак у період з 50–60-х років 20 ст. і до сьогодні різним аспектам моральних засад кримінальної процесуальної діяльності, дотриманню прав людини під час її здійснення присвячено чимало праць, зокрема, М. І. Гошовського, Ю. М. Грошевого, Ю. О. Гурджі, О. В. Капліної, С. Г. Коваленка, О. П. Кучинської, В. Т. Малайренка, М. М. Михеєнка, В. В. Назарова, В. Т. Нора, В. О. Попелюшка, С. В. Слїнька, С. М. Строговича, В. М. Тертишника, Л. Д. Удалової, О. Г. Шилю, М. Є. Шумила та ін. На

рівні монографічних досліджень вивчалися проблеми моральності кримінальних процесуальних відносин, кримінального провадження на різних його етапах, моральності застосування криміналістичних засобів під час його здійснення, впливу європейського правового гуманізму на реформування кримінально-процесуального права України (О. В. Мельник, С. Г. Пепеляєв, І. В. Строков, А. О. Шульга та ін.).

Незважаючи на наявність значної кількості досліджень окремих, переважно практичного характеру, аспектів гуманізму в кримінальному процесі, більшість питань потребують нового теоретичного осмислення та практичного вирішення відповідно до положень чинного КПК України.

Метою статті є визначення основних напрямів реалізації гуманістичних цінностей у кримінальному провадженні під час подальшого вдосконалення кримінального процесуального законодавства й практики його застосування.

Виклад основного матеріалу. Гуманізм (від лат. *humanus* – людський, людяний) визначається як система переконань, що історично змінюється, визнає цінність людини як особи, її право на свободу, щастя, розвиток і прояв своїх здібностей, вважає благо людини критерієм оцінки соціальних інститутів, а принципи рівності, справедливості, людяності – бажаною нормою стосунків між людьми [3].

Вважається, що правовий гуманізм як феномен, соціально-філософська категорія й принцип юриспруденції є продуктом раціонального осмислення людьми своєї історії, що найбільш яскраво проявився в західноєвропейській культурі, у її філософських, політичних, економічних, релігійних, художньо-творчих доктринах.

Правовий гуманізм як принцип юриспруденції постає із соціально-культурної цінності права, виражається через загальнолюдські ідеали – Істини, Добра й Краси – і конкретизується в категоріях справедливості, свободи, відповідальності, рівності, порядності, законності, демократизму, лібералізму, плюралізму тощо. Він пов'язаний із системою державного примусу та спрямований на встановлення справедливого співвідношення волевиявлення особи та її відповідальності за свої вчинки перед суспільством, а також гармонії державного й громадського інтересів [4, с. 15].

Зміст кримінального провадження визначається його метою та завданнями. Відповідно, кримінальне провадження буде наповнене гуманним змістом за умови гуманності його мети та завдань. Чинний КПК України без означення мети кримінального провадження закріплює його завдання (ст. 2).

Безперечним є те, що завдання кримінального провадження є продовженням, конкретизацією мети кримінального процесу. Із цих позицій загальним завданням кримінального провадження слід визнати забезпечення реалізації кримінально-правових норм, кримінальної відповідальності, що може бути представлено як форма захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень. Це завдання кримінального провадження було, є й буде незмінним протягом усього періоду співіснування кримінального права та кримінального процесу. Заперечувати його – значить заперечувати взаємозв'язок і взаємообумовленість цих галузей права. З іншої сторони, завдання, що є специфічними саме для кримінального провадження, відображають тип, форму кримінального процесу, обумовлюються нею. Саме вони видозмінюються зі зміною концептуальних основ кримінального провадження. З урахуванням цих позицій реалізація кримінально-правових норм, кримінальної відповідальності в змагальному кримінальному провадженні має відбуватися у межах швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду [5, с. 128–129]. Повне й

неупереджене досудове розслідування й судовий розгляд має можливість забезпечити вирішення основного завдання двоєдиним шляхом: 1) притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення; 2) недопущення обвинувачення або засудження жодного невинуватого [6, с. 19].

Поряд із цим варто зазначити, що формулювання «з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини» засвідчує збереження в кримінальному процесі певного обвинувального ухилу, прагнення держави реалізувати свою каральну функцію в кожному випадку вчинення кримінального правопорушення, подекуди незважаючи на інтереси та прагнення потерпілого. Це засвідчує певного роду формальний підхід до впровадження гуманістичних цінностей, верховенства права, справедливості покарання, правосуддя та судочинства загалом на найбільш загальному, концептуальному рівні. Прагнення до захисту інтересів потерпілого, суспільства вимагає більш широкого використання в кримінальному провадженні відновних і примирних процедур.

Особливістю суспільних відносин, які врегульовані нормами кримінального процесуального права, є те, що однією зі сторін цих правовідносин завжди є держава в особі її органів і посадових осіб, наділених владними повноваженнями. Другою стороною кримінальних процесуальних відносин є інші учасники кримінального провадження – фізичні та юридичні особи, наділені відповідними правами та обов'язками.

При цьому слід зазначити: якщо правовий статус учасників кримінального провадження – державних органів і посадових осіб – визначається їх повноваженнями, наданими кримінальним процесуальним законом, щодо здійснення кримінального провадження, то правовий статус тих учасників кримінального провадження, які залучаються у сферу кримінальних процесуальних відносин, має подвійну правову природу. З одного боку, ці учасники кримінального провадження наділяються системою процесуальних прав і обов'язків залежно від правового становища, яке вони займають у кримінальному провадженні, а з іншого – ці особи володіють конституційним статусом людини та громадянина.

У межах кримінальних процесуальних відносин державні органи та посадові особи, реалізуючи публічні начала кримінального провадження, фактично виконують дві групи повноважень (прав і обов'язків): перша група спрямована на захист і охорону інтересів суспільства та держави, а друга – законних інтересів кожного конкретного учасника кримінального провадження [7, с. 65–68]. Покладаючи на відповідні державні органи та посадових осіб виконання завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК України), зокрема щодо охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, законодавець фактично врахував взаємозв'язок конституційного та процесуального статусу кожної особи, що залучається до кримінального провадження.

Під конституційним статусом особи розуміють загальні, базові засади, за допомогою яких у Конституції України визначаються основні права, свободи й обов'язки людини та громадянина; гарантії їх здійснення, тобто можливість мати, володіти, користуватися й розпоряджатися економічними, політичними, культурними та соціальними цінностями й благами, а також користуватися свободою дій і поведінки в межах Конституції України та інших законів України [8, с. 114].

Кожен учасник кримінального провадження володіє правами людини, і ці права зберігаються за ним на всіх стадіях кримінального провадження незалежно від його процесуального

статусу. Конституційні права й свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (ч. 1 ст. 64 Конституції України).

Під правовим статусом особи в кримінальному судочинстві розуміють закріплене в нормах кримінального процесуального права типове положення особи в кримінальному провадженні, у якому знаходять своє відображення усі елементи загальноправового статусу особи (права, свободи, законні інтереси; обов'язки, відповідальність) з урахуванням вимог кримінальної процесуальної форми та особливостей кримінальних процесуальних відносин. До структури правового статусу особи в кримінальному судочинстві зазвичай включають: 1) права, 2) свободи, 3) законні інтереси; 4) обов'язки, 5) відповідальність [9, с. 15].

Говорячи про гуманізм, демократизм кримінального процесу, одні автори акцентують на правовому положенні обвинуваченого (підозрюваного, підсудного), інші – потерпілого. Водночас очевидним є те, що гуманізація кримінального провадження повинна передбачати вдосконалення правового статусу кожного учасника кримінального провадження, що залучений у сферу кримінальних процесуальних відносин.

Багато учених вважають, що режимом, який є найбільш сприятливим для реалізації гарантій гуманного ставлення до всіх учасників кримінального провадження, створення реальних механізмів охорони та захисту їхніх прав, свобод і законних інтересів, а також інтересів суспільства та держави, є змагання. Саме процедура рівноправного процесуального змагання здатна підвищити в учасників кримінального провадження рівень власної правосвідомості та правової культури, вміння з увагою та повагою ставитись до позицій, думок і аргументів представників протилежної сторони. Тому розвиток змагальних засад кримінального провадження на всіх його стадіях є одним з основних напрямів гуманізації кримінального процесуального законодавства та практики його застосування.

Безперечно, правовий статус державних органів і посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, відрізняється від правового статусу фізичних і юридичних осіб, які залучаються до нього.

Відповідність правового статусу останнім ідеям гуманізму може бути встановлена на підставі аналізу системи їх процесуальних прав, які із цією метою умовно можуть бути розділені на три групи: 1) права, що забезпечують необхідний рівень інформованості в кримінальному провадженні (наприклад, право знати свої процесуальні права, обов'язки); 2) права, що забезпечують необхідну активність у процесі для відстоювання власного чи представленого інтересу, виконання покладеного обов'язку (наприклад, подавати докази, заявляти клопотання); 3) права, спрямовані на захист честі, гідності та інших прав і свобод загально правового статусу людини й громадянина (наприклад, подавати скарги на рішення, дії чи бездіяльність посадових осіб).

Спрямованість кримінального провадження, необхідність вирішення постановлених перед ним завдань обумовлює особливість кримінальних процесуальних відносин, що полягає у взаємозв'язку та взаємозабезпеченні прав і обов'язків їх учасників. Так, реалізація права одного учасника кримінального провадження обумовлена виконанням своїх обов'язків іншим учасником. КПК України не передбачає формули єдиних обов'язків для всіх учасників кримінального провадження. Водночас деякі процесуальні обов'язки поширюються на окремі групи учасників кримінального провадження. Йдеться, зокрема, про обов'язки прибувати за викликом; підкорятися законним вимогам та розпорядженням слідчого, прокурора, слід-

чого судді, суду; не розголошувати відомості досудового розслідування; додержуватись порядку в судовому засіданні та ін.

Слід зазначити, що чинний КПК України, на відміну від КПК України 1960 року, більш чітко врегулював обов'язки окремих учасників кримінального провадження (потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого), чим удосконалив їх правовий статус, оскільки знання своїх обов'язків, а також наслідків їх невиконання (неналежного виконання) розширює межі правомірної поведінки учасника процесу. Водночас таке вдосконалення стосується не всіх учасників кримінального провадження (про що зазначають й інші дослідники). Крім того, законодавець не є послідовним і в забезпеченні стійкого зв'язку «обов'язок – наслідки невиконання (неналежного виконання)». В окремих випадках законодавцем закріплено процесуальний обов'язок, однак чітко не визначені наслідки його невиконання (неналежного виконання). Так, п. 2 ч. 1 ст. 57 КПК України на потерпілого покладено обов'язок не перешкоджати встановленню обставин кримінального правопорушення. Цей обов'язок сформульований у доволі загальний спосіб, що вочевидь і не дозволило законодавцю надати сформулювати чіткі наслідки його невиконання (неналежного виконання). В інших випадках процесуальні обов'язки учасників кримінального провадження взагалі не сформульовані. Так, ч. 4 ст. 58 КПК України наділяє представника потерпілого процесуальними правами потерпілого, інтереси якого він представляє, крім тих, реалізація яких не може бути доручена представнику, однак про обов'язки представника потерпілого ні в цій статті, ні в будь-якій іншій не йдеться.

Такий підхід законодавця не можна визнати правильним, адже обов'язки учасників кримінального провадження є гарантією реалізації прав (повноважень) інших учасників, а тому мають бути чітко закріплені в законі як необхідна та обов'язкова складова правового статусу будь-якого учасника кримінального провадження.

Концептуальним положенням і важливим напрямом гуманізації кримінального провадження є необхідність формування гуманістичних світоглядних підходів в осіб, які здійснюють кримінальне провадження. Вони передбачають визнання та ствердження самоцінності людської особистості, її природних прав на життя, здоров'я, розвиток, повагу честі та гідності.

Висновки. Відповідність один одному та гуманність мети, завдань кримінального провадження та засобів їх досягнення є тією проблемою кримінального провадження, що має бути вирішена законодавцем під час подальшого реформування кримінального процесуального законодавства. Основними напрямками реалізації гуманістичних цінностей у кримінальному провадженні можуть бути визнані такі: гуманізація мети та завдань кримінального провадження, приведення їх у відповідність до ідей правового гуманізму, визначених насамперед у міжнародних актах із прав людини; розвиток змагальних засад кримінального провадження; розширення використання відновних і примирних процедур; вдосконалення правового статусу кожного учасника кримінального провадження; запровадження механізму формування гуманістичного світогляду в осіб, які здійснюють кримінальне провадження.

Вирішення проблеми гуманізації кримінального провадження передбачає чітке та послідовне впровадження засади верховенства права в зміст кримінальної процесуальної діяльності, індивідуальний підхід до кожної особи, що залучається до сфери кримінальних процесуальних відносин. У свою чергу втілення в життя та реалізація верховенства права в кожному кримінальному провадженні можливі тільки за умови незалежності, неупередженості та високої фахової підготовленості відповідних суб'єктів правозастосування. Адже саме посадова

особа, наділена відповідними повноваженнями встановлює право в конкретній життєвій ситуації та, приймаючи процесуальне рішення, стає уособленням соціальної справедливості на певному етапі кримінального провадження [10, с. 387].

Література:

1. Купрійчук В.М. Гуманізація державного управління в Україні: сутність та основні напрями : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 / В.М. Купрійчук ; Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – К., 2008. – 20 с.
2. Концепція реформування кримінальної юстиції України : затверджена Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 27. – Ст. 838.
3. Новий український тлумачний словник : [близько 20000 слів і словосполучень] / за заг. ред. В.В. Дубічинського ; [уклад. Н.Д. Кусайкіна, Ю.С. Цибульник]. – Х., 2008. – 606 с.
4. Пепеляєв С.Г. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 / С.Г. Пепеляєв ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2005. – 16 с.
5. Рожнова В. В. Сучасна концепція кримінального процесу та її відображення у системі завдань кримінального провадження / В.В. Рожнова // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – Донецьк, 2012. – № 4. – С. 122–129.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : [науково-практичний коментар] / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К. : Юстініан, 2012. – 1224 с.
7. Азаров Ю.І. Суб'єкти виконання завдань кримінального провадження / Ю.І. Азаров, В.В. Рожнова // Проблемні питання застосування КПК України в сучасних умовах : матеріали круглого столу (м. Київ, 4 квітня 2014 р.). – К. : ФОРМ О.С. Ліпкан, 2014. – С. 65–68.
8. Годованець В.Ф. Конституційне право України : [навчальний посібник] / В.Ф. Годованець ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К., 2005. – 356 с.
9. Процько Г.І. Правовий статус учасників досудового слідства: проблеми реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Г.І. Процько ; М-во внутр. справ. України, Нац. акад. внутр. справ. – К., 2012. – 20 с.
10. Рожнова В.В. Верховенство права у системі принципів кримінального провадження / В.В. Рожнова // Університетські наукові записки. – Хмельницький, 2012. – Вип. 12. – С. 381–387.

Рожнова В. В. Гуманистический подход к осуществлению уголовного производства

Анотация. Статья посвящена определению основных направлений реализации гуманистических ценностей в уголовном производстве в процессе дальнейшего усовершенствования уголовного процессуального законодательства и практики его применения.

Ключевые слова: правовой гуманизм, уголовное производство, цель и задачи уголовного производства, усовершенствование правового статуса участников уголовного производства, формирование гуманистического мировоззрения.

Rozhnova V. Humanistic approach to implementation of criminal proceedings

Summary. The article is devoted to definition of the main directions of realization of humanistic values in criminal proceedings in the course of further improvement of the criminal procedural legislation and practice of its application.

Key words: legal humanity, criminal proceedings, purpose and problems of criminal proceedings, improvement legal to the status of participants of criminal proceedings, formation of humanistic outlook.